

CATÀLEG DEL PATRIMONI FESTIU DE CATALUNYA

L'ENCAMISADA DE FALSET

Memòria documentada sobre la història, característiques actuals, elements i implantació de
la festa

1. Història de la festa

INTRODUCCIÓ

Una de les celebracions més singulars que trobem a la Catalunya Nova, entre les corresponents a Sant Antoni, és l'Encamisada de Falset. La vetlla de la diada del sant al vespre i el mateix dia al matí –en l'actualitat, el dissabte i el diumenge més propers a la diada del 17 de gener–, els falsetans es vesteixen amb la indumentària tradicional del país –calça curta o pantalons foscos, camisa blanca de fil, faixa, barretina i espadnyes– per sortir, amb els animals i els carros ben guarnits, a tombar per la vila. La celebració es diferencia, doncs, d'altres cavalcades dels Tres Tombs d'arreu de Catalunya pel rerefons llegendari que la motiva i per la forma com s'organitza i es desenvolupa en l'actualitat.

La festa ha evolucionat notablement amb el pas del temps. Antigament era un costum de pagesos i traginers en què només hi participaven homes, portant atxes enceses, i animals. En temps més recents, l'escassetat de cavalleries motivà la incorporació dels carros. Avui, la festa és organitzada pel Centre d'Estudis Falsetans. La participació a la desfilada s'estructura a partir de grups familiars o colles d'amics que disposen d'un carro i lloguen –o mantenen durant tot l'any– un animal per a participar-hi. Conserva, a més, altres trets específics, com el fet que siguin uns diables de foc els encarregats d'encapçalar la cercavila nocturna de la vetlla.

ANTECEDENTS HISTÒRICS

La veu popular situa els orígens de l'Encamisada en la commemoració de la victòria dels falsetans sobre unes tropes enemigues que assetjaven la població un boirós dia de Sant Antoni. La versió més acceptada data els fets el 17 de gener de 1709, en el curs de la guerra de Successió. Altres versions la situen, però, un segle després, durant la guerra del Francès. Sigui com sigui, el nucli de la llegenda radica en l'habilitat dels falsetans per atacar, confonent-se entre la boira, coberts amb roba blanca de fil.

Anton Vidal, en un opuscle editat pel Centre d'Estudis Falsetans sobre la festa, explica que «el gener de 1709 les guarnicions franceses de Lleida, Balaguer i Tortosa, per rescabalar-se dels seus disgustos, organitzaren expedicions contra alguns pobles. Les de la part de Lleida i Balaguer s'arribaren fins a Bellpuig i Guissona; la de Tortosa s'arribà fins a Falset. Però sembla que aquelles expedicions devien tenir molt poca importància», i es pregunta si és en aquest moment quan es produeix el setge que ha generat la llegenda.

Efectivament, Ezequiel Gort, a la seva *Història de Falset*, considera que el gener de 1709 no hi va haver combats significatius i creu que, suposant que existeixi una base històrica, el fet que dona origen a la llegenda es podria situar, en tot cas, a les primeries de l'any 1708.

En la formació i divulgació d'una tradició llegendària hi intervenen diversos factors. Aquesta és una narració identitària tòpica, de la qual trobem nombroses variants en altres pobles. En aquest sentit, el fet de no tenir la certesa històrica dels fets no és obstacle perquè la llegenda tingui igualment el valor d'afirmació de la identitat local que es troba en la base de la festa. En els últims anys el seguiment i la difusió que n'han fet els mitjans de comunicació reflecteix aquesta veu popular i reelabora la tradició oral, deixant-ne constància escrita d'any en any.

Efectivament, el mot 'encamisada' designa, segons els diccionaris, tant un «atac nocturn i per sorpresa, fet per una tropa revestida de les camises damunt l'armadura per distingir-se fàcilment dels enemics», com una «cavalcada d'homes revestits de camisa, que es feia la vigília de certes festes anyals». Arreu de la península Ibèrica trobem altres festes amb la mateixa denominació que es vinculen a llegendes de caire militar.

L'Encamisada se celebra per Sant Antoni perquè, afirma la llegenda, els fets van passar aquest dia.

No sabem quan va començar a celebrar-se l'Encamisada a Falset. O més ben dit, no sabem quan es va començar a denominar *encamisada* una part de la celebració de Sant Antoni, ja que sembla raonable suposar que la festa del sant patró dels animals sigui a Falset, com arreu, força antiga. Podem, en tot cas, formular alguna hipòtesi a partir de les dades de què disposem sobre els organitzadors de la celebració. Segons el dietari de Mn. Francesc Mestre, publicat parcialment per Josep Llop a *Estudis Falsetans* (n. 2, 2000), la confraria de Sant Antoni Abat ja existia l'any 1619 i era formada pels llauradors, com succeïa a d'altres poblacions. De fet, sant Antoni fou el veritable patró dels pagesos catalans, si més no a la Catalunya meridional, abans que altres sants de tradició forana, com sant Isidre, s'imposessin. El mateix dietari explica que l'altar de sant Antoni era un dels més antics, construït –o fet de nou– el 1740.

A causa de la guerra del Francès, la confraria quedà paralitzada i dissolta. Va tornar a ser establerta canònicament l'any 1844, però, aleshores, corresponia al gremi dels traginers, un ofici prou important en una comarca d'orografia complexa en la qual molts camins eren a bast i es transportava força vi.

Podem pensar que l'*encamisada* era un costum de l'antiga confraria dels pagesos que va continuar amb el mateix nom a mitjan segle XIX, o simplement que els traginers van continuar amb l'antic costum d'anar mudats i solemnement a l'ofici de Completes i en el record de la població va restar el nom de l'acte.

En tot cas, al *Diario de Reus* del 14 de gener de 1880 hi llegim:

«Nos escriben de Falset, que el gremio de tragineros y carreteros de aquella población trata de celebrar este año con gran pompa y solemnidad la fiesta de su patrón San Antonio Abad.

El día 16, vigilia del Santo, al mediodía habrá repique general de campanas y salvas, por la tarde las dulzainas de la población y las que al efecto hay contratadas en Roda recorrerán las calles de la villa, y por la noche solemnes completas acompañadas de órgano y de la orquesta [...]. Al dirigirse y salir de la iglesia parroquial para las completas, los administradores y demás individuos del gremio, irán acompañados de la orquesta, comparsa de diablos disparando carretillas y una carroza ricamente engalanada en la cual irán varias lindas jóvenes de la población y además una multitud de caballerías enjaezadas.

El 17, al rayar el alba se dispararán varias salvas, la música de la población recorrerá las calles tocando diana así como también las dulzainas arriba citadas. A las 9, los administradores con el acompañamiento del día anterior se dirigirán a la iglesia parroquial para la bendición de las caballerías y después acompañar la procesión que recorrerá varias calles de la población. Concluida la procesión se celebrará oficio divino [...]. Al salir [...] los administradores con su acompañamiento recorrerán varias calles de la población, acto seguido varias parejas acompañadas de música, dulzainas y la carroza repartirán a domicilio tortas, según costumbre.

Por la tarde, al retirar los vecinos de la Hermita del Santo habrá varias corridas (cosos). Seguirá el tradicional 'ball de cocas' y por la noche rematará la fiesta un castillo de fuegos artificiales.»

Es tracta d'una descripció prou exhaustiva que ens mostra una celebració que s'ajusta prou bé al model festiu de Sant Antoni i al de les festes majors d'hivern de la contrada: toc de campanes, cercavila dels grallers, curses a peu, balls de coques, són actes ben comuns a les festes de la comarca. L'assistència dels responsables del gremi a Completes es fa de forma solemne –amb música i precedits pel ball de diables– i l'endemà hi ha processó i repartiment de coques. No hi ha cap referència, però, al nom específic de la festa, a la indumentària o a les motivacions llegendàries de la celebració.

El nom s'explicita, al primer terç del segle XX, en diverses narracions costumistes que descriuen com se celebrava la festivitat del sant protector del bestiar al segle anterior. L'Encamisada apareix repetidament com una manifestació típica de la festa. Això sí, dins un conjunt de costums força més ampli, com la rifa del porquet de Sant Antoni, els trets d'escopeta per anunciar la festa, els actes religiosos o les curses amb els animals

Però, al tombant del 1900, la sotragada econòmica i demogràfica que suposa la fil-loxera – un flagell que afectà greument la vinya, conreu dominant a la comarca– afectà, sens dubte, la celebració d'una festa que tenia en els pagesos i traginers els seus protagonistes. La festa deuria minvar, o potser desaparèixer, durant uns anys. Així, el gener de 1916, llegim a *La Vanguardia*:

«Falset. Celebró esta villa el pasado día 17 con lucimiento la fiesta de San Antonio, de la que se guardaba grata memoria por ser antiguamente y antes de la plaga filoxérica, una de las fiestas típicas de la población y en la que todo era alegría y satisfacción, llamando la atención la tradicional encamisada.

Este año se ha remozado la antigua fiesta con el esplendor que tenía antes, y la encamisada resultó magnífica; solemnes las completas o vísperas y no menos brillante y solemne la misa mayor y la procesión.»

Joan Baptista Piñol explica, als seus articles sobre costums publicats a *La Voz de Falset*, com era la festa a la dècada de 1920:

«Aquesta festa de Sant Antoni era molt simpàtica per tothom, i en particular pels traginers [...] celebrant una gran festada que's començava la vigília de Sant Antoni l mitg dia, tocant totes les campanes i derrotxant molta pólvora i paper d'estrassa amb un extraordinari tiroteig fet amb carrabines de pistó. Aquella tarda era tota destinada per la preparació de la típica encamisada qu'havia de sortir a la vetlla per assistir a les solemnes completes qu'es cantaven a l'església parroquial de la vila.

El poble s'acoblava tot, ansiós de veurer l'encamisada. ¡Que era bonic veure allò! Una secció de traginers vestits de diables, amb el sibadé dels animals bent proveit de carretilles, que aviades dalt d'una crossa, obrien pas per entre la multitud que invadia els carrers, deitjosos de veurer i celebrar la festa. Seguien la comitiva dos gran fileres de matxos i mules artísticament guarnits i guiats pels seus típics i aixerits traginers, vestits amb el tradicional trajo del Priorat: calça-curta de vellut, calçons de couro, mitjons blancs, espadnyes de tres toms, una faixa negra o blava, la camisa blanca de brí de drap de casa i amb el coll alt, un jiponet de vellut i curtet, i la celebre barretina morada posada de punta, o penjade al detrás fins a l'esquena, amb una atxa encesa i fent lo *Quico* [...].»

A *La Voz de Falset* del 2 de febrer de 1930 llegim: «Com de costum ja de temps immemorial, s'ha celebrat la tradicional festa de Sant Antoni Abat. Completes a la vigília; i acompanyaments de carretilles i de música, recordant la típica "encamisada"». En aquest moment es parla de l'Encamisada –referint-se a l'anada solemne a Completes–, però ja com un record. Sembla que la festa, en aquell moment, havia tornat a minvar. Els canvis

tecnològics portaven a la desaparició de l'ofici de traginer. Salvador Estrem i Fa ho testimonia en un article recollit el seu llibre *Instants* (Falset, 1932) que porta per títol *Sant Antoni i Sant Cristòfol*:

«D'ahir a avui hi va una lamentable diferència. El nombre de mules, matxos, cavalls i asenets amb els guarniments nous i enflocats duent cavalcats en els seus llocs els eixerits genets, pagesos, fadrins de calça curta i barretina que van a rebre la benedicció, i ronden els carrers de les viles i fan els tres tombs, va reduint-se considerablement. Cada any per aital diada tenim una nova i pressentida decepció.»

La guerra de 1936-39 va suposar una interrupció en la celebració de la festa de Sant Antoni. Després del conflicte es torna a fer la benedicció dels animals i també es feia professó —segons els anys— amb la imatge del sant. Alguns anys es feien curses i proves de força o habilitat amb els animals de treball.

No és fins a la dècada de 1960 que la celebració agafa una nova embranzida. La motiva un grup de gent jove de la població, vinculada al projecte d'un museu per a la població i a, aleshores, nou Centre d'Estudis Falsetans. Aquesta entitat ha estat, fins a l'actualitat, l'encarregada d'organitzar la festa. El nom d'Encamisada esdevé, llavors, el senyal identificador de la celebració de Sant Antoni. A Falset ja no es parla dels Tres Tombs. A l'opuscle editat el 1990 pel Centre d'Estudis, Anton Vidal comenta, respecte la festa en el passat:

«Com podem veure, l'important era la festa de Sant Antoni i l'Encamisada, amb lletra minúscula, era una cosa anecdòtica. En l'actualitat això s'ha canviat i potser es dona més ponderació al fet secular que al religiós quan aquest fou el suport de l'arrelament de la tradició.»

En definitiva, es pot afirmar que es tracta d'una festa, en conjunt, més que centenària, però en la que es produeix un canvi significatiu pel que fa a la importància simbòlica d'un acte —la desfilada d'animals i carruatges— que esdevé, amb l'antic nom d'Encamisada, el referent de la festa. Un canvi gens aliè a les transformacions de la celebració de Sant Antoni d'arreu del país.

2. Característiques actuals, elements i implantació de la festa

En l'actualitat és, en definitiva, una llegenda laica que justifica la continuïtat present d'una festa, inicialment religiosa, sense que perdi el seu caire; una fórmula que integra totes les sensibilitats i que s'embolcalla d'identitat local. Falset és Falset perquè celebra l'Encamisada.

En l'opuscle abans esmentat hi ha una reflexió interessant sobre l'evolució de la festa:

«Als anys 60 la festa continua en augment en contraposició de la disminució dels animals, doncs la maquinària agrícola e industrial transforma aquells pagesos i traguers en 'xofers' invocant a un altre sant ben diferent. La gent encara busca animals pels pobles; buscar un animal i portar-lo de ben lluny per després tornar-lo forma part de la Festa que s'acaba amb cansament i ganes de tornar-hi, això sí, el pròxim any. Tot unit configura la tradició.

La processó amb el Sant portat al coll desapareix i surt l'imatge del sant a dalt d'un carro —val a dir que abans tampoc no n'hi anaven de carros— per no trobar gent per portar-lo. Les noies poden participar a la festa i marxen les distincions fent una festa més popular i participativa. S'afegeixen concursos de gossos, doncs tot són animals, i les entitats s'afanyen per aconseguir la rifa del porc i altres motius per a poder

entrar uns dinerons a les “arques”.»

La festa canvia de data, del 16 i el 17 de gener passa al cap de setmana anterior a la diada del sant. En conjunt, es tracta d'un fenomen prou generalitzat i que comporta la desaparició de nombroses celebracions de Sant Antoni per la desaparició dels animals de treball, emprats per a l'agricultura o el transport, o la mateixa pèrdua d'importància del món agrícola en el conjunt de la societat. En molts indrets apareix una nova celebració – coneguda genèricament com *Els Tres Tombs*– que entronca amb la festa de Sant Antoni però que té un nou sentit.

L'Encamisada és, en aquest context, una proposta clarament singular que no es mou en el calendari festiu –més enllà de l'inevitable pas al cap de setmana– i que es basa en l'ús de carruatges i cavalleries, bàsicament, de la població i de la comarca. La festa s'estructura a partir d'un seguit de colles familiars o d'amistat que tenen com a objectiu preparar la seva participació a la diada.

Ara fa uns anys es va patir per la continuïtat de la festa, ja que trobar animals de tir en poblacions properes era cada cop més difícil. La majoria d'animals que participaven a l'Encamisada eren llogats, amb el factor anecdòtic afegit que el destí de més d'un, després de la celebració de la festa, era l'escorxador. Però en els darrers anys hom procura disposar d'animals en les millors condicions i hi ha colles que compten amb animal propi. El manteniment d'una bèstia de tir durant tot l'any per poder sortir a l'Encamisada o, senzillament, la conservació del carro ben desat, que no es fa servir habitualment per cap altra celebració, són un bon símptoma de la importància que la festa té per als falsetans.

Avui, l'Encamisada comença el dissabte al migdia amb un repic de campanes. A la nit, els participants es reuneixen davant del celler de la Cooperativa. D'allí, la desfilada, encapçalada pel portador del penó i els seus acompanyants, va cap a l'església.

Els portadors del penó i els seus acompanyants han estat designats pel Centre d'Estudis Falsetans. En l'actualitat, aquesta funció és a càrrec dels fadrins, els quintos de l'any.

La comitiva és encapçalada pels diables. La continuïtat del ball de diables falsetà –segons el model tradicional del Baix Camp i el Priorat– a la festa de Sant Antoni és un dels trets importants de la celebració, que li afegeix valor patrimonial. Es tracta d'un grup de tres diables –en l'actualitat, sis– vinculat al Centre d'Estudis, anterior a la formació de la colla del ball de diables de Falset. Fins a la dècada de 1980 els vestits es llogaven a Reus i a partir d'aquest moment es fan vestits propis seguint el model històric.

Un moment d'especial emoció és quan la comitiva passa pel davant de la capella de Sant Antoni, al carrer Nou.

El diumenge al matí es fa la benedicció dels animals a la plaça de l'Església, on arriben carruatges i cavalleries procedents del mateix punt de concentració que el dia abans. Després de la missa es balla la jota i, a l'exterior, els diables venen el panets de Sant Antoni, que tenen una gran acceptació, esdevenint un recurs per a finançar la festa. Tot seguit, cavalleries i carruatges continuen desfilant per la població. Els actes finalitzaven amb la pujada de la imatge del sant a l'ermita de Sant Gregori, on resta durant tot l'any, un costum que ha trontollat en els últims anys.

El Centre d'Estudis Falsetans, creat el 1964, està al capdavant de la festa, comptant amb la necessària col·laboració de l'Ajuntament de Falset. El finançament de la festa és a càrrec del Centre d'Estudis, cobrint-se en bona part –com ja s'ha dit– per la venda dels

panets de Sant Antoni. Els fadrins encarregats de portar el penó també hi fan una aportació. Finalment, hi ha un ajut municipal.

La participació a la festa és considerable, tant pel que fa a persones i colles que integren la desfilada –de Falset i també d'altres pobles de la rodalia– com a públic. Indirectament, es pot afirmar que hi participa tot el poble. Aquest any 2010 han participat a l'Encamisada 48 carros i 20 cavalleries.

3. Fonts de consulta

Les dades històriques han estat obtingudes del buidat del les notícies i articles de premsa esmentades en el text i de:

GORT Juanpere, Ezequiel. *Història de Falset*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2003

LLOP I TOUS, Josep «Dades, notes i apunts històrics de la vila de Falset, iniciats per Mn. Mestre» a *Estudis prioratins*, núm.2. Falset: Centre d'Estudis Falsetans, 2000,

PALOMAR, Salvador. *L'Encamisada. La Festa de Sant Antoni a Falset*. Reus: Carrutxa (en curs d'edició, gener de 2011)

VIDAL, Anton, «La veritable història de l'Encamisada?» a *Típica Encamisada*. Falset: Centre d'Estudis Falsetans, 1990

<http://www.etnocat.org/festa/hivern/encamisada/>

5 de novembre de 2010